

ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΤΟΝ
«ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ» ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΠΟΡΤΟΥ ΣΤΟΝ ΑΙΣΧΥΛΟ

Σε πρόσφατο μελέτημά μου¹ προανήγγειλα τήν (έπικείμενη) έκδοση σπουδαίου υπομνήματος σε όλες τις τραγωδίες του Αίσχύλου, που είχε εκπονήσει ο μεγάλος Ρεθύμιος φιλόλογος Φραγκίσκος Πόρτος (1511 - 1581)² και σήμερα σώζεται στον κώδικα B.P.L. 180 της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Λέιντεν.³ Στο υπόμνημα αυτό περιλαμβάνονται και πάμπολλες διορθώσεις⁴ στο κείμενο του Αίσχύλου, από τις οποίες οι περισσότερες είναι άγνωστες.⁵

---

1. Βλ. 'Ηρακλή Έμμ. Καλλέργη, Φραγκίσκου Πόρτου, 'Υπόμνημα στον Αίσχυλο, 'Αριάδνη 2 (1984), σ. 70, 87.

2. Συγκεντρωμένη τή βιβλιογραφία για τή ζωή και τὸ ἔργο του βλ. στή μελέτη τῶν Μ. Ί. Μανούσακα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, 'Η φιλομεταρρυθμιστική δραστηριότητα του Φραγκίσκου Πόρτου στή Μόδενα και στή Φερράρα και ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν 'Ιερά 'Εξέταση τῆς Βενετίας (1536 - 1559), 'Θησαυρίσματα 18 (1981), σ. 8, σημ. 6.

3. Βλ. περιγραφή του ἀπὸ τοὺς R. Lachmann και F. E. Granz στὸν *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, τόμ. 2, Washington 1971, σ. 10. Βλ. ἐπίσης J. A. Gruys, *The Early Printed Editions (1518 - 1664) of Aeschylus*, Nieukoop B. de Graaf 1981, σ. 340, σημ. III, 3. Συμπληρωματικά στήν περιγραφή τῶν Lachmann και Granz και τὰ σχετικά με τή χρονολόγηση τοῦ κώδικα βλ. στοῦ Καλλέργη, ὁ. π., σσ. 70 - 75.

4. Τὸ υπόμνημα τοῦ Πόρτου, ποὺ περιλαμβάνει τις παραδόσεις του γιὰ τὸν Αἰσχύλο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενέβης (βλ. Καλλέργη, ὁ. π., σσ. 72 - 73), εἶναι κυρίως ἐρμηνευτικό, ἀλλὰ κατὰ τὴν 'Αναγέννηση ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων και ἡ ἐρμηνεία τους, ἰδίως στὸ χῶρο τῶν Πανεπιστημίων, δὲν χωρίστηκαν ποτέ. Καὶ ἐφόσον ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων βοηθοῦσε τοὺς σπουδαστὲς νὰ προσεγγίσουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα στήν πρώτη, αὐθεντικὴ μορφή τους, ὑπηρετοῦσε—σὲ τελευταία ἀνάλυση—τὸ οὐμανιστικὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, ποὺ εἶχε ὡς κύριο στόχο του τὴν ἐπιστροφή στις «καθαρές» πηγές τῆς σκέψης και τοῦ πολιτισμοῦ. Βλ. σχετικά *Der Kommentar in der Renaissance*. Herausgegeben von August Buck und Otto Herding. Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung 1, σ. 16 και passim.

5. Οἱ γνωστὲς στοὺς σημερινοὺς ἐκδότες τοῦ Αἰσχύλου διορθώσεις τοῦ Πόρτου δὲν ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Λέιντεν, ἀλλὰ ἀπὸ marginalia σὲ ἀντίτυπα τῆς ἐκδοσης τοῦ Victorius. Τὰ ἀντίτυπα αὐτά, στὰ ὁποῖα ἔχουν καταχωριστεῖ και διορ-

Ἐπειδὴ στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης δὲν συζητοῦνται οἱ γραφεῖς ποὺ προτείνει ὁ Πόρτος¹ ἢ υἱοθετεῖ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Victorius²—μὲ βάση τὴν ὁποία προχωρεῖ στὸν ὑπομνηματισμό του³—ἔκρινα σκόπιμο⁴ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς σὲ μιὰ σειρά αὐτοτελῶν μελετημάτων. Στὸ παρὸν μελέτημα ὁ λόγος θὰ στραφεῖ γύρω ἀπὸ κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ποὺ θίγει στὸ ὑπόμνημά του ὁ Ρεθύμιος φιλόλογος.

Τὸ πρῶτο σημεῖο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τὸ ἐπίθετο *ἀεξιφύλλους* τοῦ στ. 697. Παραθέτω ὅλη τὴ σχετικὴ στιχουργικὴ ἐνότητα (στ. 694 - 98) ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Page (Ἰξφόρδης): *πολύανδροί τε φεράσπιδες κυναγοί/ κατ' ἔχνος πλατᾶν ἄφαντον/ κέ λ σ α ν τ ἰ α ς⁵ Σιμόεντος ἀ/κτᾶς ἐπ' ἀεξιφύλλους/ δι' Ἔριν⁶ αἱματόεσσαν*. Τὸ *ἀεξιφύλλους* ἀποτελεῖ διόρθωση—ἀπὸ τὸν Τρικλίνιο—τῆς γραφῆς *ἀξιφύλλους* τῶν κωδίκων. Ἡ διόρθωση αὐτῆ, μολονότι δὲν ἔγινε ὁμόφωνα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς νεότερους φιλόλογους, υἱοθετήθηκε στίς γνωστότερες τουλάχιστο ἀπὸ τίς σημερινὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἀγαμέμνονα.⁷ Ὁ τύπος *ἀεξιφύλλους* ἀνήκει βέβαια στὰ ἀπᾶξ λε-

θώσεις τοῦ Auratus, βρίσκονται σήμερα στὸ Μουσεῖο Victoria and Albert τοῦ Λονδίνου, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, στὸ Λέιντεν καὶ στὴ Βοδληϊανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἰξφόρδης (Monique Mund-Dopchie, *Histoire du texte d'Eschyle à la Renaissance: Mise au point préliminaire, L'Antiquité Classique*, τόμ. XLVI, 1977, σ. 176). Ἄν κρίνω ἀπὸ τὰ marginalia στὸ ἀντίτυπο τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἰξφόρδης (βλ. σχετικὰ Gruys, *δ. π.*, σ. 192, καὶ Καλλέργη, *δ. π.*, σ. 81, σημ. 3), οἱ διορθώσεις τοῦ Πόρτου ποὺ ἔχουν καταχωριστεῖ στὰ ἀντίτυπα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα τῶν διορθώσεων ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν.

1. Κάτι τέτοιο δὲν συνηθίζεται βέβαια σὲ ἐκδόσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, ἀλλὰ στὴν περίπτωσή μας θὰ ἦταν καὶ τελείως ἀδύνατο, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ ὑπομνήματος (πάνω ἀπὸ 700 πυκνογραμμμένες σελίδες) καὶ ἡ πολυπλοκότητα ποὺ παρουσιάζουν τὰ ζητήματα αὐτά. Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης συζητοῦνται γενικότερα θέματα, ὅπως ἡ μέθοδος καὶ οἱ πηγές τοῦ σχολιασμοῦ, ἡ σχέση τοῦ ὑπομνήματος μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια, ἡ ἐπίδραση τῆς *Ρητορικῆς* τοῦ Ἐρμογένη κ.ἄ.

2. Περιγραφή τῆς ἔκδοσης αὐτῆς (τοῦ ἔτους 1557) βλ. στοῦ Gruys, *δ. π.*, σσ. 77 - 78.

3. Βλ. σχετικὰ Καλλέργη, *δ. π.*, σ. 72 καὶ 73, σημ. 2.

4. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Πόρτος σπάνια αἰτιολογεῖ νοηματικὰ ἢ παλαιογραφικὰ τίς διορθώσεις του. Συνήθως τίς παραθέτει σιωπηρὰ ἢ μαζί μὲ τὴ σημείωση: *sic puto legendum, sic scribendum* κ.τ.ἄ. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι στὰ μαθήματά του θὰ συζητοῦσε διεξοδικὰ τὰ προβλήματα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου, ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη τονίσαμε (βλ. σ. 295, σημ. 4), ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων κατεῖχε σπουδαία θέση στὸ οὐμανιστικὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα.

5. Σύμφωνα μὲ τὴ διόρθωση τοῦ Auratus. Ἄλλοι ἐκδότες προτιμοῦν τὸ *κελσάντων* τῶν κωδίκων (ποὺ εἶναι καὶ γραφὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Victorius).

6. Ὁ Page καὶ ἄλλοι ἐκδότες γράφουν τὸ οὐσιαστικὸ μὲ κεφαλαῖο, ἐπειδὴ πιστεύουν ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ θεὰ Ἐριν. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. σ. 299, σημ. 4.

7. Ἐνωῶ κυρίως τίς ἐκδόσεις Λιψίας, Budé καὶ Ἰξφόρδης. Ἄλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις, ὅπως τοῦ Wecklein, τοῦ Klausen καὶ τοῦ Paley, ἔχει γίνεи δεκτὴ ἡ διόρθωση τοῦ Τρικλίνιου.

γόμενα», γραμματικά ὅμως εἶναι ἀπόλυτα κανονικός, ὅπως δείχνει καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων ἐπιθέτων — πού ἀσφαλῶς ὁ Τρικλίνιος· θὰ εἶχε ὑπόψη του — μὲ πρῶτο συνθετικὸ ἐπίσης τὸ ἀέξω.¹ Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἐτυμολογικὴ καὶ νοηματικὴ διαφάνεια τοῦ ἐπιθέτου, πού ὀπωσδήποτε δὲν διακρίνει τὸ ἀξιφύλλους τῶν κωδίκων², ἢ φράση *Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους* καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν ἐπόμενη δι' ἔριν αἱματόεσσαν ἔχουν δημιουργήσει δυσεπίλυτα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, ὥστε δὲν εἶναι, πιστεύω, ἄσκοπη ἡ συζήτηση πού ἀκολουθεῖ.

Ὁ Πόρτος, μὲ τὸ ὄξυ φιλολογικὸ του αἰσθητήριον, διέγνωσε τὸ ἐσφαλμένο τῆς γραφῆς τῶν κωδίκων — πού ἦταν καὶ γραφὴ τῆς ἔκδοσης *Victorius* — ἀλλὰ δὲν ἀρέστηκε στὴ διόρθωση τοῦ Τρικλίνιου, πού πιθανότατα τὴ γνῶριζε.³ ἔστρεψε τὴν προσοχή του καὶ στὸ β' συνθετικὸ τοῦ ἐπιθέτου διορθώνοντας τελικὰ σὲ *ἀξιφύλους*. Τὸ σχετικὸ μὲ τὴ διόρθωσή του σχόλιο εἶναι τὸ ἐξῆς (φ. 137^r): ἴσως *ἀξιφύλους*: *quae tribus auxerunt, id est quae varias gentes et nationes accersiverunt*. Στὴ συνέχεια γράφει: *δι' ἔριν αἱματόεσσαν*: *belli causa*. Νομίζω ὅτι ἡ διόρθωση αὐτὴ, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ *δι' ἔριν αἱματόεσσαν* (= λόγῳ τοῦ πολέμου), ἀποδίδει τὸ βαθύτερον νόημα τῶν στ. 697 - 98.

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως τὸ ζήτημα λεπτομερέστερα. Θεωρῶ καίρια τὴν ἐπισημάνση τοῦ H. Keck: "Die Wortfolge verlangt durchaus, dass wir *ἔριν αἱματόεσσαν* mit *ἀξιφύλλους* verbinden".⁴ Παρὰ τὶς διαφορετικὰς ἀπόψεις πού ἔχουν ὡς τώρα ὑποστηριχθεῖ,⁵ εἶναι πράγματι πολὺ δύσκολο

1. Σύμφωνα μὲ τὸ λεξικὸ Liddell - Scott, τὰ ἐπίθετα αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: *ἀεζίβιος*, *ἀεζίνιος*, *ἀεζίκαιος*, *ἀεζίκερος*, *ἀεζίνοος*, *ἀεζίτοκος*, *ἀεζίτροφος* καὶ *ἀεζίντος*.

2. Δὲν ἀποκλείω ὅτι τὸ *ἀξιφύλλους* μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς πρῶτο συνθετικὸ του τὸ *ἄγνυμι*, ὅπως ὑποστηρίζει στὰ σχόλιά του ὁ A. W. Verrall (*Αἰσχύλου Ἀγαμέμνων. The "Agamemnon" of Aeschylus*, Λονδίνο 1904, σ. 90), πού διατηρεῖ τὴ γραφὴ τῶν κωδίκων. Πάντως, τὸ πρῶτο ρῆμα πού ἔρχεται στὸ νοῦ μας εἶναι ἀσφαλῶς τὸ *ἄγω*. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ὁ Τρικλίνιος ὑπέθεσε ὅτι πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ἐπιθέτου εἶναι αὐτὸ τὸ ρῆμα. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ *ἀξιφύλλους* (< ἄγω + φύλλον) δὲν ὀδηγεῖ σὲ κάποιον λογικὸ νόημα, διόρθωσε σὲ *ἀξιφύλλους*.

3. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Πόρτος εἶχε ὑπόψη του τὰ σχόλια τοῦ Τρικλίνιου στὸν Αἰσχύλο βλ. στοῦ Καλλέργη, *δ. π.*, σσ. 77 - 78.

4. H. Keck, *Erklärung des zweiten Stasimon in Aeschylus Agamemnon (V. 659 - 748)*, *Zwanzigste Versammlung deutscher Philologen, Schulmänner und Orientalisten*, Φραγκφούρτη 1861, σ. 99.

5. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σημερινούς σχολιαστὲς τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀποσυνδέουν νοηματικὰ τὸ *ἀξιφύλλους* ἀπὸ τὸ ἐπόμενο *δι' ἔριν αἱματόεσσαν*. Θεωροῦν δηλαδὴ τὸ *Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφύλλους* ἀπλῶς ὡς παρένθετη ποιητικὴ εἰκόνα. Ἔτσι, ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς συνδέουν τὸ *δι' ἔριν αἱματόεσσαν* μὲ τὸ ἐννοούμενον στὸ στ. 694 ρῆμα *ἔπλευσαν* (ὅπως ὁ Schütz) ἢ *ἔβαν* (ὅπως ὁ Karsten), ἄλλοι μὲ τὸ *κέλσαν* (ὅπως οἱ Denniston

νά ἀγνοήσουμε τὴν (περίοπτη) θέση τοῦ ἐπίμαχου ἐπιθέτου στὸ τέλος τοῦ 697 στίχου. Ἐχω τὴν αἴσθησιν ὅτι ἡ θέση αὐτῆ, ἄσχετα ἀπὸ τὸν ἐνδεχόμενον λειτουργικὸν τῆς ρόλου στὸ μέτρο,¹ συνδέει συντακτικῶς πολὺ στενὰ τὸ ἐπίθετο μὲ τὸν ἀμέσως ἐπόμενον ἐμπρόθετο προσδιορισμὸν, ποῦ εἶναι συνεπῶς προσδιορισμὸς τῆς αἰτίας.²

Ἄν κορυφαῖοι σχολιαστὲς τοῦ Αἰσχύλου—ὅπως ὁ Fraenkel, ὁ Mazon καὶ ἄλλοι—ἀποφεύγουν ἐπιμελῶς τὴ σύνδεσιν αὐτῆ εἶναι γιὰ τὸ ἀξιφυλλοῦς, γραφὴ τὴν ὁποία θεωροῦν ἀναντικατάστατη, ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα σὲ μετάφρασιν τοῦ Σιμόεντος ἀκτὰς ἐπ' ἀξιφυλλοῦς δι' ἔριν αἱματόεσσαν, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ εὐκόλως δεκτὴ: «στὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα τὶς πολυφυλλες ἀπὸ τὴν αἱματηρῆ ἔριδα». Τὸ νόημα: Τὸ αἷμα, ποῦ χύθηκε στὶς μάχες, πότισε τὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα, τὶς ἔκαμε δηλαδὴ γόνιμες, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀπέκτησαν πλούσια βλάστησιν. Ἔτσι τουλάχιστο ἐρμηνεύει τοὺς στ. 697 - 98 ὁ Γερμανὸς Wecklein,³ ποῦ παραθέτει μάλιστα καὶ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ὀράτιο: *quis non Latino sanguine pinguior campus*.⁴

Στὴν ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ Wecklein θὰ εἶχαμε καταρχὴν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ νοηματικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἀξιφυλλοῦς καὶ στὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸν εἶναι ὁπωσδήποτε ἔ μ μ ε σ η. Τὸ αἱματόεσσαν δηλαδὴ εἶναι αὐτὸ ποῦ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι χύθηκε αἷμα, μὲ τὸ ὁποῖο ποτίστηκαν οἱ ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα. Ὁ στίχος λοιπὸν τοῦ Ὀρατίου, ποῦ συσχετίζει ἔ μ ε

καὶ Page) καὶ ἄλλοι μὲ τὸ *κελσάντων* (ὅπως ὁ Fraenkel). Σύνοψη τῶν σχετικῶν συζητήσεων βλ. στὴ μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ Ed. Fraenkel, *Aeschylus: Agamemnon*, τόμ. 2, Ὁξφόρδη 1950, σσ. 333 - 334. Ἐπίσης βλ. ὅσα πολὺ περιεκτικὰ γράφει ὁ Pierre Judet de la Combe στὴν ἔκδοσιν τοῦ Κέντρου Φιλολογικῆς Ἐρευνας τοῦ Πανεπιστημίου III τῆς Lille, *L'Agamemnon d'Eschyle. Le texte et ses interprétations*, τόμ. 8 (= *Agamemnon* 2), 1982, σσ. 41 - 43.

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Ulrich von Wilamowitz - Möllendorff, *Aeschylus: Interpretationen*, Βερολίνο 1914, σ. 196.

2. Πβ. H. Keck, ὁ. π. Ὅσοι συνδέουν τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν μὲ τὸ στ. 694 (βλ. σ. 297, σημ. 5) τὸ ἐρμηνεύουν ὡς προσδιορισμὸν τοῦ σκοποῦ, ὅπως π.χ. ὁ Schneidewin (πβ. P. J. de la Combe, ὁ. π., σ. 41). Τὴ σύνδεσιν αὐτῆ καὶ τὴ συνακόλουθὴ ἐρμηνεία ἀπορρίπτουν τόσο οἱ Denniston καὶ Page (*Aeschylus: Agamemnon*, Ὁξφόρδη 1957, σ. 132), ὅσο καὶ ὁ Fraenkel (ὁ. π., σ. 333).

3. Βλ. τὴν ἔκδοσιν R. Wecklein - E. Ζωμαρίδου, *Αἰσχύλου δράματα σωζόμενα καὶ ἀπολωλότων ἀποσπάσματα*, τόμ. 3, ἐν Λειψίᾳ 1910, σ. 113, ὅπου σημειώνεται: «ἀξιφυλλοῦς (πολυφυλλοῦς γενησομένης, κατηγορούμενον) δι' ἔριν αἱματόεσσαν: ἐκ τοῦ αἵματι πιανθέντος ἐδάφους θὰ προέλθῃ ἄφθονος βλάστησις». Καὶ ὁ Γρηγόριος Βερναρδάκης, προφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Wecklein, ἐρμηνεύει μὲ τὸ ἴδιον πνεῦμα γράφοντας (*Δεξιμὸν ἐρμηνευτικὸν κλπ.*, τευχ. 1 (ἔκδ. τῆς «Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολόγου»), σ. 40): «ἀξιφυλλοῦς ἀκταί: . . . ὧν τὰ φύλλα ἠῤῥήθησαν διὰ τὴν αἱματηρᾶν ἔριδα (δηλαδὴ τὰ δέντρα ποτισθέντα ὑπὸ τοῦ αἵματος ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐγέναν πολυφυλλὰ)».

4. *Carm.* II 1, 29.

σα τὴν εὐφορία τῶν κάμπων μὲ τὸ αἶμα τῶν Λατίνων, δὲν παρουσιάζει πλήρη νοηματικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὸ χωρίο τοῦ Αἰσχύλου. Πιστεύω ἐξάλλου πῶς δὲν ἀποτελεῖ ἀπλή σύμπτωση ἢ ἀνυπαρξία ἄλλου χωρίου — πέρα ἀπὸ τὸ συζητούμενο — στὴν ἀρχαιοελληνικὴ λογοτεχνία, στὸ ὁποῖο νὰ συνδέεται ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους μὲ τὸ αἶμα ποὺ χύνεται στοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνες,¹ πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ νοηματικὴ αὐτὴ σύνδεση, μολονότι ποιητικὴ γιὰ τὰ δικά μας αἰσθητικὰ κριτήρια, πιθανότατα δὲν ὑπῆρξε οἰκεία στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη.²

Ὡστόσο, ὁ Γερμανὸς φιλόλογος διέκρινε κάτι πολὺ σημαντικὸ, ὅτι δηλαδή τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀμέσως προηγούμενες λέξεις καὶ ὄχι μὲ τὸ ἐννοούμενο στὸ στ. 694 ῥήμα ἔπλευσαν, ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι σχολιαστές.³ Αὐτὸ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Fraenkel, παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος προτιμᾷ νὰ συνδέσει τὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ μὲ τὸ κελσάντων καὶ νὰ δώσει ἔτσι ἑρμηνεῖα τελείως διαφορετικὴ.⁴

Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι τὰ πράγματα ἀπλουστεύονται ἐξαιρετικὰ, ἐὰν υἱοθετήσουμε τὴν ὁμολογουμένως εὐφυστάτη διόρθωση τοῦ Πόρτου καὶ συμφωνήσουμε μαζί του ὅτι «ἔρις αἱματόεσσαν» δὲν εἶναι ἡ θεὰ Ἔρις — ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζει κυρίως ὁ Fraenkel⁵ — ἀλλὰ περίφραση τῆς λέξης «πόλεμος».

1. Ἄν ὑπῆρχε ἄλλο σχετικὸ χωρίο, θὰ τὸ εἶχε ἐκμεταλλεῦται ὁ ἱκανότατος Wecklein, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἑρμηνεῖα του. Τὸ μοναδικὸ χωρίο ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χρησιμεύσει στὸν Γερμανὸ φιλόλογο εἶναι ὁ στ. 587 (κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Page) τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, δηλαδή τὰ λόγια ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν ἄγγελο στὸν Ἀμφιάραο : ἔργωγε μὲν δὴ τήνδε πλανῶ χθόνα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ πλανῶ ἑρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Wecklein (δ. π., τόμ. 1, σσ. 416 - 417) μεταφορικὰ : «πλουσίαν καὶ ὀλβίαν καὶ λοιποῖς θησαυροῖς ὑπερήφανον καὶ χλιδῶσαν ποιήσω».

2. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Fraenkel (δ. π., σ. 333) χαρακτηρίζει «grotesque» τὴν ἑρμηνεῖα τοῦ Wecklein, τὴν ὁποία ἐξάλλου ἀποκρούει καὶ ὁ Klausen (πβ. P. J. de la Combe, δ. π., σ. 41, σημ. 1).

3. Βλ. σ. 297, σημ. 5.

4. Ὁ Fraenkel θεωρεῖ τὸ κελσάντων — γραφὴ τῶν κωδικῶν, ποὺ υἱοθετεῖ στὴν ἔκδοσή του — γενικὴ κτητικὴ στὸ πλατῶν ἢ ἴχνος καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἔξαρτᾶ τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν (δ. π., σ. 332). Ἐπίσης πιστεύει ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ ἔρις δηλώνει ἐδῶ τὴ γνώστη θεὰ τῆς φιλονικίας. Ἡ Ἔρις, ποὺ στέκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ ὁδηγεῖ στὸν πόλεμο τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Τρῶες, διευκολύνει ἐπίσης τὴν ἀποβίβαση τοῦ Πάρη καὶ τῆς Ἑλένης στὴν Τρωάδα (δ. π., σ. 334). Συνεπῆς στὴν ἑρμηνεῖα του αὐτὴ ὁ Fraenkel, μεταφράζει τοὺς στ. 696 - 698 (κελσάντων . . . δι' ἔριν αἱματόεσσαν) ὡς ἐξῆς : «κεκείνων (δηλαδή τοῦ Πάρη καὶ τῆς Ἑλένης) ποὺ εἶχαν ἀποβιβάσσει . . . μὲ τὴ θέληση τῆς αἱματηρῆς Ἐριδας» («of those who had landed . . . by the will of bloody Strife»).

5. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀπορρίπτει ὁ P. J. de la Combe (δ. π., σ. 42).

Ἄς δοῦμε τὴν ἔρμηνεία πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς γραφῆς ἀεξιφύλους. Ὁ χορός στὸ δεύτερο στάσιμον τοῦ Ἄγαμέμνονα (στ. 681 - 809), ἀναπολώντας τὸ ὅλο δράμα τοῦ τρωικοῦ πολέμου, κάνει στὴν ἀρχὴ λόγο γιὰ τὴν Ἑλένη, πού ὑπῆρξε ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Στὴν πρώτη λοιπὸν στροφῇ (στ. 681 - 98) λέει πῶς, ὅταν ἡ Ἑλένη ἐγκατέλειψε τὸ συζυγικὸ κοιτῶνα ἀκολουθώντας τὸν Πάριον, ἑλληνικὰ πλοῖα ἐπλευσαν πρὸς τὴν Τροία καταδιώκοντας τὸ (ἄφαντο) πλοῖο τῶν δύο ἐραστῶν. Ὁ χορός, πού στὸ στ. 694 εἶχε μιλήσει γιὰ τὸ πλῆθος τῶν πολεμιστῶν πού ἐπέβαιναν στὰ ἑλληνικὰ πλοῖα (πολύανδροι = πολλοὶ ὄντες¹), θέλησε ἐπίσης νὰ τονίσει στὴ συνέχεια ὅτι οἱ πολεμιστὲς αὐτοὶ ἀνῆκαν σὲ διάφορα ἑλληνικὰ φύλα (varias gentes et nationes, ὅπως γράφει ὁ Πόρτος). Ἡ ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμον τῶν φύλων, γιὰ χάρις μιᾶς γυναίκας, εἶναι πού θλίβει βαθιὰ τὸ χορὸ, καὶ αὐτό, νομίζω, προσπάθησε νὰ ἐξάρει ὁ Αἰσχύλος, γιὰτὶ ἀποκαλύπτει τὸ πραγματικὸ μέγεθος τοῦ δράματος. Χαρακτήρισε λοιπὸν τὶς ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα ἀεξιφύλους, χαρακτηρισμὸς πού, μαζὶ μὲ τὸ δι' ἔριν αἱματόεσσαν, δίνει ἀσφαλῶς ἓνα νόημα πολὺ λογικότερον ἀπ' ὅ,τι τὸ ἀεξιφύλλους: ἀκτὲς πού λόγῳ τοῦ πολέμου δέχθησαν πολλὰ ἑλληνικὰ φύλα.²

Τὸ ὅτι ἡ διόρθωσις τοῦ Τρικλινίου δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς διορθώσεις πού ἔχουν προταθεῖ,³ ἀπὸ τὶς ὁποῖες πλησιέστερες στὴ γραφὴ τοῦ Πόρτου εἶναι τοῦ H. L. Ahrens⁴ καὶ τοῦ E. S. Hoernle:⁵ «ὠλεσιφύλους» καὶ «ἀκτάς· αἴξε δὲ φύλα» ἀντίστοιχα. Πρόκειται γιὰ διορθώσεις πού, μολονότι εἶναι παλαιογραφικὰ ἀστήρικτες, ἐπισημαίνουν αὐτὸ πού ἤδη εἶχε ἐπισημάνει ὁ Πόρτος, ὅτι δηλαδὴ β' συνθετικὸ τοῦ ἐπίμαχου ἐπιθέτου εἶναι τὸ «φῦλον» καὶ ὄχι τὸ «φύλλον».

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, θεωρῶ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ahrens,⁶ ὅτι τὸ ἀεξιφύλλους εἶναι ἀπίθανον νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Αἰσχύλον, ἐπειδὴ στὸν Ὀμηρον, τὴν κύρια πηγὴ τῶν τραγικῶν ποιητῶν γιὰ θέματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὸν τρωικὸν πόλεμον, δὲν ὑπάρχει κανεὶς ὑπαινιγμὸς ὅτι οἱ ἀκτὲς τοῦ Σιμόεντα ἦταν δασωμένες. Γιὰ τὸ

1. Ed. Williger, *Sprachliche Untersuchungen zu den Komposita der griechischen Dichter der 5. Jahrhunderts*, Göttingen 1928, σ. 17.

2. Γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἔρμηνεία πού δίνουμε στὸ ἀεξιφύλους ὑπερβαίνει τὴ στενὴ γραμματικὴ του σημασία.

3. Βλ. σχετικὰ R. D. Dawe, *Repertory of Conjectures on Aeschylus*, Λέιντεν 1965, σ. 97, ὅπου οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς διορθώσεις στὸ ἀεξιφύλλους.

4. Studien zum Agamemnon des Aeschylus, *Philologus*, suppl. 1, 1860, σ. 547.

5. Πβ. Dawe, ὁ. π.

6. Ὁ. π., σσ. 546 - 547.

λόγο αὐτὸν ὁ Ahrens χαρακτηρίζει τὸ ἀεξιφύλλους τελείως περιττὸ κοσμητικὸ ἐπίθετο («ein sehr müssiges ἐπίθετον ornans»).

Αὐτό, ὑποθέτω, θὰ εἶχε στὸ μυαλό του καὶ ὁ Πόρτος, ὅταν πρότεινε τὴ διόρθωσή του, πὺ ἀναμφίβολα ἐξομαλύνει τὸ νόημα, ἀφήνοντας ἀλώβητο τὸ μέτρο (ἀεξιφύλλους = ἀεξιφύλους), καὶ εἶναι παλαιογραφικὰ λογικότατη.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ Πόρτος, παρὰ τὸ ὅτι ἔχει προτείνει πολλές καὶ ἀξιόλογες διορθώσεις στὸ αἰσχύλιο κείμενο τοῦ Victorijs, δὲν εἶναι γενικὰ τολμηρός, ὅπως οἱ νεότεροι φιλόλογοι, στὶς διορθώσεις καὶ ἀθετήσεις τῶν γραφῶν τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ἐξάλλου, ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἔζησε (16ος αἰ.), παρὰ τὴν παρουσία μεγάλων φιλολογικῶν ἀναστημάτων,¹ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη ἔκανε τὰ πρῶτα τῆς βήματα.² Διατηρεῖ λοιπὸν ὁ Πόρτος πολλές γραφές πὺ ἡ νεότερη κριτικὴ ἔχει ἀντικαταστήσει μὲ ἄλλες. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι ἔχει βαθιὰ συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τῶν προβλημάτων πὺ παρουσιάζουν οἱ τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου, συνείδηση πὺ τὸν κάνει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς καὶ ἐλάχιστα δογματικὸς στὶς ἀπόψεις του.³

Διαπιστώνουμε πάντως ὅτι, ἂν ὄχι πάντοτε, συχνὰ κατορθώνει νὰ ἐρμηνεύει πολὺ πειστικὰ γραφές πὺ ἔχουν ἀπορρίψει οἱ σύγχρονοι φιλόλογοι. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἀσχοληθῶ παρακάτω, ἀποτελεῖ ἡ ἐρμηνεία πὺ δίνει στὶς λέξεις *ῥυσᾶς* καὶ *ὀρώμενον* τοῦ στ. 1408 τοῦ Ἐπιπέδου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει ἀντικατασταθεῖ στὶς νεότερες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ *ῥυτᾶς*⁴ καὶ ἡ δευτέρη ἀπὸ τὸ *ὀρόμενον* ἢ *ὀρμενον*.⁵ Παραθέτω ὅλη τὴ σχετικὴ στιχουργικὴ ἐνότητα (στ. 1407 - 8) ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Page: *Τί κακόν, ὦ γύναι, / χθονοτρφεὲς ἔδανόν ἢ ποτόν / πασαμένα ῥυτᾶς ἐξ ἄλλος ὀρόμενον / τόδ' ἐπέθου θύος...*

Οἱ παραπάνω στίχοι ἀποτελοῦν τμῆμα τῶν λόγων τοῦ χοροῦ (στ. 1407 - 11), πὺ ἀπευθύνεται στὴν Κλυταιμνήστρα καὶ τὴ ρωτᾶ ποιὸ κακὸ βοτάνι τῆς γῆς ἢ ποτὸ πὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ θάλασσα γεύτηκε, ὥστε νὰ παραφρονήσει καὶ νὰ διαπράξει τὸν ἀποτρόπαιο φόνο τοῦ Ἐπιπέδου, πὺ θὰ ἔχει δλέθριες συνέπειες γι' αὐτήν.

1. Ὅπως ἦταν π.χ. ὁ Auratus, ὁ Robortello, ὁ H. Stephanus, ὁ Canter, ὁ Casaubon κ.ἄ.

2. Πβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, μετάφρ. Χ. Πατρινέλη, Ἀθήναι 1965, σ. 139.

3. Γιὰ τὸ φιλολογικὸ ἦθος τοῦ Πόρτου βλ. στοῦ Καλλέργη, *ὁ. π.*, σσ. 86 - 87.

4. Ἡ διόρθωση εἶναι τοῦ Stanley.

5. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Canter, ἐνῶ τὸ δεύτερο τοῦ Abresch.

Τὸ *ῥυτᾶς* ἄλως τῶν σημερινῶν ἐκδόσεων εἶναι βέβαια δόκιμη ἔκφραση,¹ ἂν καὶ τὸ ἐπιθέτο μένει συνήθως ἀμετάφραστο, ἐφόσον δηλώνει μιὰ αὐτονόητη ιδιότητα τῆς θάλασσας.

Ὁ Πόρτος δέχεται τὴ γραφὴν *ῥυτᾶς* τοῦ *Victorius* καὶ μεταφράζει (φ. 179^v): *rugosi* (ἐνν. *maris*), *id est asperi*; *aspera maria Virgilius*.² Νομίζω ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ *rugosi* (= ρυτιδωμένης) εἶναι πολὺ ἐπιτυχημένη, ἐπειδὴ φανερώνει μιὰ συνηθισμένη (γιὰ τὰ ἑλληνικὰ τουλάχιστο πελάγη) εἰκόνα τῆς θάλασσας, πού σπάνια ἢ ἐπιφάνειά της εἶναι λεία, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου *asperi* (= τραχιᾶς).

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πόρτου, πού ἐνισχύεται μὲ τὴν παράθεση παράλληλου χωρίου ἀπὸ τὸν Βιργίλιο, δείχνει ὅτι ἴσως δὲν ἦταν ἀναγκαία ἡ ἀντικατάσταση τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων. Καὶ εἶναι τουλάχιστο ὑπερβολικός, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἄδικος, ὁ Fraenkel, ὅταν γράφει: ³ «it seems strange that a critic of Canter's acumen was satisfied with *ῥυτᾶς*».

Ἀλλά, πρὶν ἀπὸ μένα, τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Canter—καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ Πόρτου—τὴν εἶχε ἀναλάβει, καὶ μάλιστα μὲ πολλὴ θέρμη, ὁ καθηγητῆς R. Y. Tyrrell. Σὲ βιβλιοκριτικὸ του σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν Arthur Sidgwick ⁴ ἔγραφε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἑξῆς: «Further, we do not see why in an edition which holds so closely by the Medicean *φοῖβος* in *Cho.* 32 (well defended by Verrall) and *ῥυτᾶς* in *Agam.* 1408 should be replaced by words so common as *φόβος* and *ῥυτᾶς*. As regards the latter, why should not Aeschylus call the sea "wrinkled" as Tennyson does, especially when he has used the more daring figure of *κυμάτων ἀνῆρθμον γέλασμα* in the *Prometheus*? The difference in quantity between *ῥυτᾶς* and *ῥυτᾶς* does not affect the question, a spondee being admissible as well as a trochee, and the epithet is full of poetry».

Γιὰ τὴ φράση *ἔξ ἄλως ὀρόμενον* ἔχουν γίνεи ἐπίσης πολλὲς συζητήσεις, πράγμα πού δείχνει ὅτι, παρὰ τὴ μετρικὴ της ἀντιστοιχία μὲ τὸ φρὴν *ἐπιμαίεται* τοῦ στ. 1427,⁵ τὸ νόημά της εἶναι προβληματικό.

Φαίνεται πιθανὸ ὅτι στοὺς στ. 1407-8 τὰ φάρμακα πού προκαλοῦν παραφροσύνη κατατάσσονται σὲ δύο κατηγορίες: σ' αὐτὰ πού προέρχονται

1. Πβ. π.χ. Τὰ ἀνάλογα *ῥυτῶς πόροις* (Αἰσχ. Εὐμ. 452) καὶ *ῥυτῶν ὕδατων* (Σοφ. Ο. Κ. 1598).

2. *Αἰνειάς* VI 351.

3. *Ο. π.*, τόμ. 3, σ. 662.

4. Βλ. *The Classical Review*, τόμ. XIV, Λονδίνο 1900, σσ. 364-365.

5. *Ο. π.*, σ. 365. Οἱ ὑπογραμμίσεις στὸ κείμενο εἶναι δικές μου.

6. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*

ἀπὸ τῆ γῆ καὶ σ' αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τῆ θάλασσα.¹ Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ διαφορετικές ἀπόψεις. Κατὰ τὸν Klausen, τὸ οὐσιαστικὸ ἄλλος πρέπει νὰ νοηθεῖ μὲ τῆ σημασία τοῦ ὑγροῦ γενικὰ στοιχείου : «*pari dicto pro aqua omni*».² Ἄλλὰ ἡ έρμηνεία αὐτῆ δὲν νομίζω ὅτι ικανοποιεῖ, ἐπειδὴ παραβλέπει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπιθέτου *ῥυτᾶς* (ἂν φυσικὰ εἶναι αὐτὸς ὁ τύπος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Αἰσχύλος). Τὸ «*ρυτὸς*» δὲν σημαίνει μόνο τὸν ὑγρὸ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ποὺ ρεεῖ, ποὺ κινεῖται ἐπομένως. Γι' αὐτὸ στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἡ φράση *ῥυτὸν ὕδωρ* χρησιμοποιεῖται σὲ ἀντίθεση πρὸς ἀνάλογες φράσεις ποὺ δηλώνουν ἄλλες κατηγορίες νεροῦ : *στάσιμον ὕδωρ, πηκτὸν ὕδωρ, φρεατιαῖον ὕδωρ*.³

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς συμφωνοῦν μὲ τὴν έρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Paley, ὅτι δηλαδὴ ἡ θάλασσα ἀναφέρεται ὄχι ὡς πηγὴ τοῦ βλαβεροῦ φαρμάκου, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπισημάνει τὸ εἶδος του : τὸ ὑγρὸ δηλαδὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ στερεὸ («*liquid opposed to solid*»)⁴ Ἄλλὰ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Fraenkel,⁵ μὲ τὴν έρμηνεία αὐτῆ δὲν φωτίζεται τὸ νόημα τῆς φράσης *ποτὸν ἐξ ἄλλος ὀρόμενον*. Σύμφωνα μὲ τῆ σημασία τοῦ *ἐξ ἄλλος ὀρόμενον*, σημειώνει ὁ ἴδιος, πρέπει νὰ ἐνοήσουμε ἓνα ποτὸ ἀποτελούμενο, τουλάχιστο ἐν μέρει, ἀπὸ θαλασσινὸ νερὸ. Τέτοιο ἕμως ποτὸ εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Fraenkel, ποὺ νομίζει πὼς αὐτῆ εἶναι ἡ πιθανότερη έρμηνεία, δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ καμιά ἀρχαία μαρτυρία ὅτι τὸ θαλασσινὸ νερὸ προκαλεῖ παραφροσύνη, ἐνῶ γιὰ τὸ νερὸ τῆς ξηρᾶς ὑπάρχουν σχετικές μαρτυρίες.⁶ Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι ὅτι μὲ τὴν ἐπίμαχη φράση ὑπονοεῖται κάποιον ὑγρὸ ποὺ παρασκευαζόταν ἀπὸ θαλάσσια φυτὰ. Ἄλλὰ στὴν περίπτωση αὐτῆ τὸ ὀρόμενον εἰσάγει στὸ κείμενο μιὰ ἀκυρολεξία, στὴν ὁποία δὲν θὰ κατέφευγε γιὰ κανένα λόγο ὁ Αἰσχύλος, ἐφόσον μάλιστα οἱ προγενέστεροί του ποιητὲς χρησιμοποιοῦν τὸ «ἔρνημαι» προκειμένου γιὰ ὑλικὲς οὐσίες, μόνο ὅταν αὐτὲς ξεπηδοῦν ἄμεσα καὶ αὐτούσιες ἀπὸ κάπου. Παραδείγματα ὅπως τῶν *ὑπὸ ποσσὶ κονίσσαλος ὄρνυτ'* (Ἰλ. Γ 13), *φλόξ ὄρτο θεεῖον καιομένοιο* (Ἰλ. Θ 135), *ἀφρὸς ἀπ' ἀθανάτου χροδὸς ὄρνυτο* (Ἡσ. Θεογ. 191) κ.ἄ. εἶναι πολὺ διδακτικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή μας.

1. Βλ. Wecklein - Ζωμαρίδου, *δ. π.*, τόμ. 3, σ. 175.

2. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*, σ. 663.

3. Βλ. τὸ λεξικὸ Liddell - Scott στὴ λέξη *ῥυτὸς*, ὅπου οἱ σχετικὲς παραπομπὲς στὰ κείμενα.

4. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*

5. *Ο.π.*

6. Π.χ. ὁ Πausanias (9, 8, 2) γράφει : *Δείκνται δὲ ἐν Ποτνιαῖς καὶ φρέαρ' τὰς δὲ ἵππους τὰς ἐπιχωρίους τοῦ ὕδατος πιούσας τούτου μανῆναι λέγουσιν*. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου (2, 14, 4) *Εἶναι γὰρ ἐν αὐτῇ φασὶ λίμνην τετραγώνον... τὸ δ' ὕδωρ... οὐκ ἀνόμοιον οἴνω παλαιῶν δύναμιν δ' ἔχει παράδοξον τὸν γὰρ πόντον φασὶν εἰς μανίαν ἐμπίπτειν*. Πβ. καὶ Ὁβιδίου *Μεταμ.* XV 320 κ.ἄ.

Ἄσχετα ὅμως ἀπὸ τὴν πραγματολογικὴ ἀνάλυση τῆς φράσης ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, παραμένει ἀναπάντητο ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τὸ ἐρώτημα : Γιατὶ ὁ Αἰσχύλος νὰ πεῖ ὅτι τὸ ποτὸ *ξεπήδησε* (ἄπαξ) ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἐνῶ γιὰ τὸ βοτάνι λέει ὅτι εἶναι *χθονοτροφές*, δηλαδή βοτάνι ποῦ τὸ τρέφει ἡ γῆ; Ἡ ἔλλειψη γραμματικῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὸ *ὀρόμενον* τοῦ β' μέλους τῆς διάζευξης καὶ στὸ *χθονοτροφές* τοῦ α' μέλους¹ γίνεται σαφέστερη, ἐὰν στοὺς στ. 1407 - 9 τοῦ Ἄγαμέμνονα ἀντιπαραθέσουμε τὸ γνωστὸ στίχο τοῦ Ἀπολλωνίου Ροδίου (3, 509) : *φάρμαχ' ὄσ' ἤπειρός τε φύει καὶ νήχυτον ὕδωρ*.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω βγαίνει, πιστεύω, ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γραφὴ *ὀρόμενον*, ποῦ εἰσήγαγε ὁ Canter στὸ κείμενο σὲ ἀντικατάσταση τοῦ *ὀρώμενον* τῶν κωδίκων, δημιουργεῖ ἄκρως δυσεπίλυτα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ του δὲν προσθέτει τίποτα στὸ νόημα, δεδομένου ὅτι ἡ προέλευση τοῦ ποτοῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα δηλώνεται θαυμάσια καὶ μὲ μόνη τὴ φράση *ποτὸν ἐξ ἄλός*. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐξεταστῇ μήπως ἡ γραφὴ τῶν κωδίκων παρέχει ἰκανοποιητικότερο νόημα.

Ὁ Πόρτος—γιὰ νὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸν—δὲν θεωρεῖ ὑποπτο τὸν τύπο *ὀρώμενον* τῆς ἔκδοσης Victorius, καὶ συνδέοντάς τον συντακτικὰ μὲ τὶς λέξεις *τόδε θύος ἐρμηνεύει* (φ. 180^r) : *ὀρώμενον τόδε θύος ἐπέθου : hostiam istam, quam cernimus, immolasti; hoc est caedem istam patrastii*. Καὶ συμπληρώνει : *Productum in scenam suspicor corpus Agamemnonis*. Πρόκειται γιὰ ἄποψη ποῦ τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῶν σχολίων του. Συγκεκριμένα, γιὰ τὸ λῆμμα *Κεῖσσι δ' ἀράχνης ἐν ὑφάσματι τῷδ'* (στ. 1492) σημειώνει (φ. 187^v) : *Jaces autem involutus isto amiculo. Hinc possumus aperte colligere corpus Agamemnonis in scenam fuisse productum vel linteo vel amiculo ferali tectum; ὕφασμα ἀράχνης vocat vel linteum (= σεντόνι) vel amiculum (= ἱμάτιο) propter tenuitatem*.²

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσω ἰδιαίτερα τὴν ὀρθότητα τοῦ συμπεράσματος τοῦ Πόρτου γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς σοροῦ τοῦ Ἄγαμέμνονα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ

1. Φαίνεται πὼς ὁ Blaydes ἀντιλήφθηκε τὴν ἀνωμαλία καὶ γι' αὐτὸ πρότεινε τὴ διόρθωση τοῦ *χθονοτροφές* σὲ *χθονατροφές* (Dawe, ὁ. π., σ. 116). Φυσικὰ, οἱ δικές μας ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ *ὀρόμενον* δὲν στηρίζονται μόνο στὴ στενὴ γραμματικὴ ἐξέταση τοῦ στ. 1408.

2. Σημειῶνω μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι ἡ φράση *ἀράχνης ἐν ὑφάσματι τῷδ'* ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς περισσότερους σχολιαστὲς μεταφορικὰ, δηλαδή σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν Κλυταιμνήστρα (ὅπως ἀπὸ τὸν Wecklein), ἢ μεταφράζεται κατὰ λέξη χωρὶς περαιτέρω ἀνάλυση (ὅπως ἀπὸ τὸν Mazon). Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πόρτου ἴσως εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ νόημα τοῦ κειμένου.

τοῦ ἀνακτόρου στὴ σκηνή — ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀμφιλεγόμενη χρήση τοῦ ἐκκυκλήματος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰσχύλου.¹ Ἐπισημαίνω μόνο ὅσα γράφει ὁ Lesky:² «... Ἀμέσως ἀντηχεῖ ἡ πονεμένη κραυγὴ τοῦ Ἄγαμέμνονα. Ἐνῶ ὁ χορὸς συζητᾷ ἀκόμη καὶ διστάζει, ἀνοίγεται ἡ μεγάλη κεντρικὴ πύλη, καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα φαίνεται μὲ τὸ φονικὸ ὄπλο στὸ χέρι κ ο ν τ ᾶ σ τ ᾶ δ ὄ ο θ ὄ μ α τ ᾶ τ η ς». Ἄς σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴν εἰκόνα αὐτή. Ἡ Κλυταιμνήστρα μὲ τὸ ξίφος στὸ χέρι, πού στάζει ἀκόμη αἷμα, μὲ τὰ δύο πτώματα δίπλα τῆς (τοῦ Ἄγαμέμνονα καὶ τῆς Κασσάνδρας)³ ἀρχίζει τὸν κυνικὸ μονόλογό τῆς (στ. 1371 - 98) καὶ ἐξιστορεῖ τὶς ἀνατριχιαστικὲς λεπτομέρειες τῆς δολοφονίας τοῦ συζύγου τῆς. Ὁ χορὸς νιώθει βέβαια συγκλονισμένος καὶ ἀπὸ τὴ διήγηση τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ —κυρίως— ἀπὸ τὸ θέαμα πού ἀντικρίζει. Εἶναι ἐπομένως ἀπόλυτα φυσικὸ τὸ νὰ πεῖ: «Τί εἶναι αὐτὸ πού σὲ ὀδήγησε στὸ φονικὸ π ο ὐ β λ έ π ο υ μ ε μ π ρ ο σ τ ᾶ μ α ς;».⁴ Ἡ γράφη λοιπὸν ὀρώμενον μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἓνα νόημα τοῦ στ. 1408 πολὺ λογικὸ, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται, νομίζω, ὁ Πόρτος πού τὴ διατηρεῖ. Καὶ πρέπει ἐπίσης νὰ τονίσουμε ὅτι τὸ σχετικὸ σχόλιό του φωτίζει καὶ τὸ νόημα τῆς αἰνιγματικῆς φράσης τόδ' ἐπέθου θύος, τὴν ὁποία κανεὶς ὡς τώρα δὲν κατόρθωσε νὰ ἐρμηνεύσει ἱκανοποιητικᾶ.⁵

Ἄλλὰ, προκειμένου γιὰ ποιητικὰ κείμενα, τὸ νόημα πρέπει νὰ συνεξετάζεται μὲ τὸ μέτρο. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι τὸ μετρικὸ σχῆμα πού προκύπτει μὲ τὸ ὀρώμενον, δηλαδὴ ἐξ ἄλλος ὀρώμενον (-ου-υ-), δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ καμιά ἀπὸ τὶς 32 γνωστὲς μορφὲς τοῦ δοχμίου (στὸν ὁποῖο εἶναι

1. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. στοῦ Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, μετάφρ. Ἄγαπ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972 (β' ἔκδ.), σ. 376, σημ. 1. Στὴ βιβλιογραφία πού παραθέτει ὁ Lesky πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Τάκη Μουζενίδη, γραμμὴν στὰ γερμανικά: Takis Musenides, *Aeschylus und sein Theater*, Βερολίνο 1937, σ. 51, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Αἰσχύλος χρησιμοποιοῦσε τὸ ἐκκύκλημα στὶς παραστάσεις τῶν τραγωδιῶν του.

2. Ὁ. π., σ. 376. Βλ. ἐπίσης ὅσα γράφει ὁ ἴδιος στὴ μονογραφία του: *Die griechische Tragödie*, Stuttgart: Kröner 1984 (5η ἔκδ.), σσ. 108 - 109.

3. Ὁ Πόρτος δὲν ἀναφέρει ὅτι στὴ σκηνὴ εἶχε μεταφερθεῖ καὶ τὸ πτώμα τῆς Κασσάνδρας. Εἶναι πάντως ἐντυπωσιακὸ ὅτι μὲ βάση μόνο γλωσσικὰ στοιχεῖα φτάνει σὲ συμπεράσματα σύμφωνα καὶ μὲ τὴ σύγχρονη ἔρευνα.

4. Βλ. ὅτι καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὑμνωδός, σὲ αἶνο τῆς Μ. Παρασκευῆς, φέρνοντας στὸ νοῦ του τὴ συγκλονιστικὴ εἰκόνα τοῦ σταυρωμένου Θεοανθρώπου, ἀναφωνεῖ: *Τί τὸ ὀρώμενον θέαμα*, ἔκφραση πού ἀπὸ μιὰ ἀποψη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ ὀρώμενον τόδε θύος.

5. Βλ. τὶς σχετικὲς συζητήσεις στοῦ Fraenkel (ὀ. π.), πού γράφει χαρακτηριστικᾶ: "I have no real solution for these words. If they are right as they stand, no one yet has provided a satisfactory explanation". Ὁ Fraenkel νομίζει ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸν τὸ θύος νὰ ἔχει ἐδῶ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας (ὀπότε φυσικὰ ὀδηγοῦμαστε στὴν ἐρμηνεία πού δίνει ὁ Πόρτος).

γραμμένοι οἱ στίχοι 1407 - 11).¹ Ἐπιπλέον, καταστρέφεται ἡ ἀντιστοιχία μετὰ τὸ δόχμιο τοῦ στ. 1427 (τῆς ἀ' ἀντιστροφῆς) φρῆν ἐπιμαίνεται, (-υυ-υ-), πού εἶναι ὅμως ἐξασφαλισμένη μετὰ τῆ γραφῆ ὀρόμενον (-υυυυ-).²

Ἡ μετρικὴ αὐτὴ ἀνωμαλία εἶναι καταρχὴν ἀπαράδεκτη γιὰ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου, πού εἶναι γνωστὸ ὅτι χρησιμοποίησε τοὺς δοχμιακοὺς ρυθμοὺς μετὰ τῆ μεγαλύτερη συνέπεια.³ Ὅμως στὴν περίπτωσή μας τὸ πρᾶγμα ἴσως ἔχει τὴν ἐξήγησή του. Σύμφωνα μετὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Γερμανὸς Robert Böhne σὲ πρόσφατη μονογραφία του, οἱ στιχουργικὲς ἐνότητες 1407 - 11 καὶ 1426 - 31 δὲν ἀνήκουν στὸν Ἀγαμέμνονα. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Αἰσχύλου, κάποιος ἄλλος ποιητὴς (πιθανῶς ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς του) ἠ συνέθεσε ἐξυπαρχῆς τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ τοὺς προσέθεσε, μαζὶ μετὰ ἄλλους, στὸν ἀρχικὸ κορμὸ τῆς τραγωδίας ἢ τοὺς μετέφερε στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ ἄλλη τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου, ἔπειτα ὅμως ἀπὸ σχετικὴ ἐπεξεργασία.⁴

Ἐὰν τὰ πρᾶγματα ἔχουν ἔτσι, ὁ διασκευαστὴς αὐτὸς τοῦ Ἀγαμέμνονα θὰ χρησιμοποίησε ad hoc τὸ ὀρόμενον—πού ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ ἀντιγραφικὸ σφάλμα κάποιου ἀπὸ τοὺς γραφεῖς κωδίκων—μὴ ἔχοντας συνείδηση τῆς μετρικῆς ἀνωμαλίας πού προέκυπτε, ἐπειδὴ εἶναι ἀπίθανο νὰ γνωρίζε τόσο καλά, ὅσο ὁ Αἰσχύλος, τοὺς πολὺπλοκοὺς δοχμιακοὺς ρυθμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, εἶναι εὐεξήγητες οἱ νοηματικὲς δυσχέρειες πού δημιουργεῖ τὸ ὀρόμενον τοῦ Canter, ἐφόσον δὲν εἶναι ἡ αὐθεντικὴ γραφῆ πού ὑπῆρχε στὸ κείμενο τοῦ διασκευαστῆ.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀποψη τοῦ Γερμανοῦ ἐρευνητῆ, θὰ τολμοῦσα νὰ προτείνω—ἂν καὶ γνωρίζω πόσο εὐαίσθητοι πρέπει νὰ εἴμαστε στὰ ζητήματα τῆς μετρικῆς τῶν ἀρχαίων ποιητικῶν κειμένων—τὴν υἱοθέτηση τῆς γραφῆς ὀρόμενον, ἐπειδὴ μετὰ αὐτὴ βελτιώνε-

1. Γιὰ τίς μορφές αὐτὲς τοῦ δοχμίου καὶ τὴ συχνότητα μετὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται βλ. N. C. Conomis, *The Dochmiacs of Greek Drama*, *Hermes* 92 (1964), σσ. 23 - 50. Βλ. ἐπίσης ὅσα πολὺ κατατοπιστικὰ γράφει γιὰ τοὺς δοχμιοὺς στὸν Αἰσχύλο ὁ Paul Maas, *Textkritisches zu Aeschylus I καὶ II, Jahresberichte des philologischen Vereins zu Berlin, 41. Jahrgang* (Βερολίνο 1915), σσ. 234 - 237 καὶ 312 - 314 ἀντίστοιχα.

2. Πβ. Fraenkel, *δ. π.*, σ. 662.

3. Πβ. Δημ. Δ. Δυπουρλῆ, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 89.

4. Βλ. Robert Böhne, *Aeschylus correctus*, Βέρνη καὶ Μόναχο 1977, σ. 49 καὶ 63. Ὁ Γερμανὸς ἐρευνητὴς, ἐξετάζοντας τὸν Ἀγαμέμνονα σὲ σχέση καὶ μετὰ τίς ἄλλες τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου καὶ μετὰ βάση τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ δομὴ του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι 580 - 612 στίχοι εἶναι νόθιοι. Ἐτσι περιορίζει τὴν ἔκταση τοῦ ποιήματος ἀπὸ τοὺς 1673 στοὺς 1061 - 1093 στίχους, ὅσους δηλαδὴ ἔχουν περίπου καὶ τὰ δύο ἄλλα ἔργα τῆς τριλογίας ἀλλὰ καὶ οἱ λοιπὲς τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου, ἀπὸ τίς ὁποῖες καμιά δὲν φτάνει τοὺς 1100 στίχους.

ται αἰσθητὰ τὸ νόημα τοῦ στ. 1408. Ἐξάλλου, ἂς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ δόχμιος, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύπλοκα ἀρχαῖα μέτρα, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸς σὲ ὅλες τὶς μορφές του, ἐφόσον γιὰ πολλοὺς στίχους τραγωδιῶν ποὺ θεωροῦνται δοχμιακοὶ ἢ μετρικὴ ἀνάλυση εἶναι ἢ ἀδύνατη ἢ ἐξαιρετικὰ δυσχερής.¹

---

1. Τελείως ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοὺς στ. 915 τῶν *Ἐπιτὰ ἐπὶ Θήβας* (δόμων μάλ' ἀχάεσσα), 1310 τῆς *Ἀντιγόνης* (δείλαιος ἐγώ, αἰαῖ) καὶ 983 τῶν *Βακχῶν* (ἢ σκόλοπος ὄφεται), γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. ἀντίστοιχα : Wilamowitz (δ. π., σ. 235), Conomis (δ. π., σ. 25 (no 13)) καὶ Λυπουρλή (δ. π., σ. 90).